

В.В. ЛУЧИК
(Київ)

**ДО ПИТАННЯ ПРО УКЛАДАННЯ “КОРОТКОГО
ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА ТОПОНІМІВ УКРАЇНИ”**

УДК 811.161.2'374

Лучик В.В. До питання про укладання “Короткого етимологічного словника топонімів України”; 9 стор.; кількість бібліографічних джерел – 8; мова українська.

Анотація. Походження географічних назв, які містять багату мовну й позамовну інформацію, завжди цікавило науковців і пересічних громадян. Одним з основних джерел такої інформації стане “Короткий етимологічний словник топонімів України”, робота над яким розпочата.

Ключові слова: топонім, етимологічний словник, гідронім, ойконім, походження.

Resume. Researchers and ordinary people have always been interested in linguistic and non-linguistic information about the origin of place-names. One of the basic source of such information will be “The Short Etymologic Dictionary of Ukrainian Toponyms”. Compilation of this dictionary has already been launched.

Key words: toponym, etymologic dictionary, hydronym, oikonym, origin.

Власні географічні назви України налічують сотні тисяч, а то й мільйони одиниць у лексичній системі української мови, але їх повного списку досі не укладено і тим більше не стандартизовано на державному рівні. Відповідно ще передчасно говорити про їх системне синхронічне й діахронічне вивчення в загальнонаціональному масштабі, зокрема про комплексний етимологічний аналіз таких одиниць, які формують топонімний простір країни. Між тим етимологічне дослідження й лексикографічне опрацювання топонімів української мови має велике значення не лише для національної науки, а й для слов'янської та індоєвропейської компаративістики, для створення загальнослов'янських ономастичних словників, енциклопедій, атласів і т. ін. З'ясування внутрішньої форми й етимології географічних назв є ключовим для розуміння історії та генетичних зв'язків близько і віддалено споріднених мов, однак “поки не будуть створені словники всіх топонімів з окремих слов'янських мов, не можна бути впевненим у повноті порівнюваного матеріалу” [7, с. 68].

Цінною для суміжних наук є фізико-географічна, історична, етнічна, культурна та інша інформація, яку акумулювали топоніми протягом багатьох віків функціонування. Так, наявність гідронімів з основою *Син-* (*Синюха*, *Синиця*, *Синька*, *Сині Води* тощо) в лісостепу свідчить про прісноводний характер відповідних річок (у степу таких назв немає); південноукраїнські ойконіми *П'ятихатки* виникли під явним культурним впливом тюркських (мусульманських за вірою) племен, для яких числівник *bes/beš* “п'ять” має сакральне значення; фактична відсутність ранньопраслов'янських оронімів у Карпатах і в Криму та одночасна насиченість гідронімів праслов'янського походження з індоєвропейськими основами на теренах від Середнього Дніпра до Верхнього Дністра й Вісли, частина яких з часом поширилася в Прикарпаття, є вагомим аргументом на підтвердження середньо-наддніпрянської прабатьківщини слов'ян (пор. у зв'язку з цим етимологію назви шести річок *Сорока* < псл. **sorka* “сорочка; те, що обвиває, обтікає, окутує певний об'єкт, захищаючи його; емність” [4, с. 74], які своїм периметром окреслюють відповідну територію зародження слов'ян як окремого етносу). Неоціненним є і виховне значення топонімів, що відбивають історично сформовані матеріальні й духовні цінності народу, є його культурними пам'ятками. Недарма топоніми називають “німими свідками історії”, “літописами Землі” тощо.

Кількісна невизначеність, специфіка значення і формальне розмаїття топонімів (особливо мікротопонімів) зумовили їх особливий статус у лексичній системі мови та в лексикографічній практиці. Масово їх неможливо залучити до широковживаних словників, у яких подають або

винятково апелятивну лексику, або ж вона є панівною. З іншого боку, проблемним є перенесення досвіду й методів давно сформованої “апелятивної” лексикографії на практику укладання ономастичних словників. Отже, лексикографічне висвітлення власних географічних назв доцільно здійснювати в спеціальному словнику топонімів.

Стан української ономастичної лексикографії на сьогодні важко назвати задовільним, хоч проблема створення різнотипних словників власних назв гостро піднімалася ще в другій половині минулого століття [див., напр., 7, с. 68-75]. З того часу в Україні видано лише кілька ономастичних словників, які мають загальнослов'янське значення: Словник гідронімів України (1979); Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі (1985); Чучка П. Прізвища українців Закарпаття: історико-етимологічний словник (2005). Що ж до укладання фундаментального етимологічного словника топонімів України, то його можна здійснити за двох основних умов: 1) створення загальнонаціонального реєстру власних географічних назв та їх стандартизація на державному рівні; 2) попереднє порівняльно-історичне дослідження бодай офіційно закріплених топонімів, що функціонують у різних регіонах України. З огляду на незавершеність роботи над першим завданням і на необхідність довготривалих колективних зусиль науковців для розв'язання другого завдання така праця не може бути виконана найближчим часом. З інших слов'янських країн подібний словник у 4-х томах видано в Чехії, автором якого є А. Профоус (співавтор 4-ого тому Я. Слобода), шість томів за редакцією К. Римута вийшло у світ протягом 1996-2005 рр. у Польщі. В Україні поки що вийшли друком регіонально або хронологічно обмежені етимологічні словники топонімів.

До найвагоміших праць зазначеного типу належить насамперед “Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі” (1985), підготовлений співробітниками відділу ономастики тодішнього Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР І.М. Железняк, А.П. Корепановою, Л.Т. Масенко та О.С. Стрижаком (відповідальний редактор О.С. Стрижак). У словнику етимологізовано понад 700 топонімів, які зафіксовані давньоруськими літописами до XIV ст. у південній частині Київської Русі (в межах сучасної України), зібрано, географічно й хронологічно прив'язано, а також простежено в розвитку та взаємозв'язках з іншими спорідненими назвами різні види макро- і мікротопонімів, датованих IX-XIII ст. Після наведення відомих версій походження топонімів зроблено спробу пояснити або синтезувати їх, а подекуди дати авторське бачення етимології. Ця лексикографічна праця може бути зразком у

підготовці нових етимологічних словників топонімів та інших онімів України.

Інші етимологічні довідники присвячено аналізу окремих видів або усіх топонімів певного регіону. Так, за редакцією Ю.О. Карпенка колектив одеських ономастів у формі словника видав конспект лекцій “Топонімія північно-східної Одещини” (1975) і методичні вказівки “Топонімія південно-східної Одещини” (1978), словникові статті яких присвячено походженню ойконімів Одеської області, а також монографію у формі історико-етимологічного словника “Гідроніми Нижнього Подністров’я” (1981). Є.С. Отіну належить лексикографічна праця “Топонимия приазовских греков (историко-этимологический словарь географических названий)” (2000), у якому пояснено походження різних видів топонімів, що виникли в мовленні таврорумеїв й урумів, що переселилися в Північне Приазов’я з Криму наприкінці 70-х років XVIII ст. В.П. Шульгач видав етимологічний словник-довідник “Ойконімія Волині” (2001), С.О. Вербич – “Гідронімія басейну Верхнього Дністра” (2007), М. Габорак – “Назви гір і полонин Івано-Франківщини: Словник довідник” (2008).

Значною мірою або й повністю етимологічні словникові статті складають монографічні праці З. Штібера “Топономастика Лемківщини” у 2-ох т. (1948-1949), С. Грабця “Географічні назви Гуцульщини” (1950), Я.-Б. Рудницького “Географічні назви Бойківщини” (2-е вид., 1962), Ю.О. Карпенка “Топонімія Буковини” (1973), В.В. Лободи “Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя” (1976), К.Й. Галаса “Українська топонімія Закарпаття” (1979), В.П. Шульгача “Праслов’янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції)” (1998) та інші, які присвячені назвам поселень, водних або інших географічних об’єктів певних регіонів. В останній час з ойконімії окремих областей захищено низку кандидатських дисертацій, додатками до яких є історико-етимологічні словники назв поселень: О.В. Іваненко – Сумщини (2006), І.С. Гонца – Черкащини (2006), А.В. Лисенко – Полтавщини (2007), Ю.А. Абдула – Харківщини (2008) та ін. Окремі словники лише фіксують власні географічні назви, наприклад, Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України у 2-х т., упорядкований Г.Л. Аркушиним (2006-2007).

Попри важливість подібних лексикографічних праць для вітчизняної ономастики, зокрема для створення в майбутньому відносно повного етимологічного словника топонімів України, вони не здатні замінити останнього. У зв’язку з неможливістю підготувати в найближчі роки таке глобальне видання окремі ономасти уклали короткі етимологічні словники найвідоміших топонімів. Першу спробу такого типу здійснив у колишньому

СРСР “патріарх” радянської ономастики В.А. Никонов, який підготував “Краткий топонимический словарь” (1966). Це видання містить близько 4000 назв найбільших країн, міст, морів, річок, гір, островів і т. ін. колишнього Радянського Союзу та зарубіжних держав, що лише частково задовольняє потреби у відповідній інформації зацікавлених читачів. Зокрема, власних географічних назв, які функціонують на території сучасної України, етимологізовано лише близько 200 одиниць, чого явно замало.

В Україні першу й поки що єдину спробу пояснити походження найуживаніших географічних назв здійснив М.Т. Янко, який уклав “Топонімічний словник-довідник Української РСР” (1973), що містить понад 1000 одиниць. Праця насичена цікавою географічною, історичною та лінгвістичною інформацією, яка дає досить повне (хоч і не завжди об’єктивне) уявлення про етимологію різних видів географічних назв, однак низька мовознавча кваліфікація автора позначилася на науковому рівні словника, який був підданий серйозній критиці з боку фахівців. Зокрема, Є.С. Отін у рецензії на цю працю зробив однозначний висновок: “Отже, топонімічний словник М.Т. Янка виконаний на недостатньому лінгвістичному і лексикографічному рівнях” [6, с. 89]. Водночас відсутність авторитетного наукового видання такого типу спричинилася до того, що словник-довідник М.Т. Янка вже майже чотири десятиліття продовжує залишатися одним з основних джерел інформації в Україні (принаймні в середовищі школярів і вчителів, на яких розраховане зазначене видання) про походження її найвідоміших топонімів. Більше того, попит населення й системи освіти на відповідну ономастичну літературу зумовив друге, значно доповнене (близько 2500 слів) видання зазначеної праці під назвою “Топонімічний словник України” (1998), який в анотації названо одним із кращих посібників, представлених на конкурс, організований Міністерством освіти України та Міжнародним фондом “Відродження”. На жаль, і це видання грішить багатьма ненауковими положеннями і за своєю суттю мало чим відрізняється від попереднього. Для ілюстрації звернемо увагу лише на один висновок у передмові до нього: “У V – IV тис. до н.е. ... іраномовні племена мігрували в Північне Причорномор’я... Вони оселялися з місцевим населенням, спілкувалися з ним. Минав час. Їхні на той час примітивні мови трансформувалися в одну спільну мову. В науці її прийнято називати індоєвропейською мовною спільністю” [8, с. 4]. Автор навіть не підозрює, що висловлює глибоко антинаукову думку, згідно з якою індоєвропейці та їхня прामова зародилися лише в III тис. до н.е. (насправді це час їхнього розпаду) завдяки об’єднанню своїх нащадків – іраномовних та інших племен, які були відомі ще до V тис. до н.е. Все перевернуто з ніг на голову, і такі

“зразки” компаративістики з “благословення” Міністерства освіти і науки засвоять учні, учителі й усі ті, кого цікавлять проблеми походження слів, історії мови й народу. Це спонукає до підготовки фахового видання, яке б відповідало сучасним досягненням національної та слов’янської ономастики.

Першим кроком у цьому напрямку може стати “Короткий етимологічний словник топонімів України”, над яким автором розпочата робота. У ньому буде подано етимологічний аналіз власних назв переважно найвідоміших географічних об’єктів: населених пунктів, річок, озер, лісів, гір, історичних територій та адміністративно-територіальних утворень і т. ін. Розглядані топоніми досить різні: за віком – від кількох тисяч років (*Умань*, *Ума* < псл. **Uma* < і.-с. **au-та* “віддалена (місцевість)” [3, с. 7]) до недавно створених (м. *Славутич* < р. *Славутич*; с. *Есхар* < електрична станція Харкова; м. *Новодністровськ* < *Новодністровська* станція); за походженням – автохтонні (р. *Рось*, *Роса* < псл. **rosa* “вода, волога” < і.-с. **ros-/res-* “текти, витікати, литися” [2, с. 145], м. *Львів* < д.-р. ім’я *Львѣ* [1, с. 85]) та іншомовні (м. *Кілія* < тур. *killi* “глинистий” [5, с. 190], р. *Ворскла* < іран. **Orskmul-* < *ors* “білий” і *kul (kol)* “глибока вода (водойма)” [1, с. 37]; за суспільним значенням – топоніми-концепти, тобто такі географічні назви, які стали словами-символами в українській мові (*Київ*, *Україна*, *Дніпро*, *Дунай*, *Майдан Незалежності*, *Галичина*), загальновідомі офіційні назви (*Дніпропетровськ*, *Полтавщина*) та обмежені локально або певною сферою топоніми (с. *Моринці*; с. *Мазепинці*); за величиною позначуваних об’єктів – макро-топоніми (*Крим*, *Донбас*, *Полісся*, *Гуцульщина*, *Харків*, *Чорне море*, *Дністер*) і мікротопоніми (*Оболонь*, *Сапур-могила*, *Золоті ворота*); за структурою – однокомпонентні (*Батурич*, *Верховина*, *Прип’ять*, *Одеса*), двокомпонентні (*Біла Церква*, *Кримські гори*) (багатокомпонентні топоніми поширені в не закріпленій узусом мікротопонімії) й т. ін. Крім відомих топонімів, варто етимологізувати такі назви невеликих географічних об’єктів, основи яких поширені в різних регіонах України або й Слов’янщини загалом, тобто свідчать про актуальність для значної частини суспільства або споріднених народів мотиваційних ознак, а також ті, які є омонімічними до відомих апелятивів і «обросли» численними народними етимологіями (напр., гідроніми *Верблюжка*, *Вишня*, *Вовк*, *Жеребець*, *Коза*, *Корова*, *Муха*, *Свиня*, *Слива*, *Сорока*, *Тиква*, які прямого стосунку до відповідних тварин і рослин не мають).

За своїм призначенням словник історико-етимологічний, тобто вказує на час фіксації топонімів і пояснює їх походження через лексичне й дериваційне значення твірних морфем, які відбивають мотиваційну ознаку, що була примітною на момент онімної номінації. З огляду на те, що

етимологізуватимуться переважно давно утворені мовні одиниці, частина з яких утратила живі мотиваційні зв'язки, деякі пояснення спиратимуться на науково обґрунтовані гіпотетичні припущення, що не мають історичного підтвердження або надійних мовних фактів. Природним є і той стан, що однозначно пояснити етимологічно затемнені топоніми надзвичайно складно, тому більшість з них матиме по кілька версій (пор., напр., етнохоронім *Русь*, який має понад п'ятнадцять наукових пояснень [1, с. 117-124]). Можливо, окремі назви так і залишаться неясними. Оскільки лексикографічна праця міститиме переважно найвідоміші географічні назви, то закономірно, що абсолютна їх більшість етимологічно вже досліджувалася в сучасній ономастиці, однак багато з них не мають загальноприйнятого пояснення. Це вимагатиме від автора критично осмислити наявні версії, дати власне пояснення їх і тих топонімів, які визнано неясними або й зовсім не розглядалися, синтезувати всі етимології відповідно до тих відношень і функцій, які топоніми виконують у реальній мовленнєвій комунікації. Важливо, щоб словник не становив собою механічної сукупності відомих й авторських етимологій, а запропонував системне бачення фрагментів складного процесу формування та розвитку онімного простору сучасної України.

Лексикографічний характер праці не дозволить викласти вичерпну аргументацію щодо походження кожного топоніма, тому в словнику буде подано лише ключові ланки семантичної мотивації та словотвірної похідності з реконструкцією праформ (архетипів). Значна або більша частина інформації, пов'язаної з мовними й позамовними чинниками, з теоретичним підґрунтям і прийомами етимологічного аналізу, залишиться поза словниковими статтями. Сам словник буде укладено за традиційною для лексикографічних видань такого типу методикою і структурою. Зокрема, заголовні слова, які за формою в абсолютній більшості є іменниками або субстантивованими прикметниками, буде виділено жирним шрифтом і подано за алфавітом. Після кожного з них наводитимуться паспортні дані, які фактично становлять значення топоніма: інформація про характер позначуваного географічного об'єкта (річка, озеро, місто, село, гори, ліс, історична земля тощо), про його локалізацію на місцевості, про варіанти топоніма або інші назви цього ж об'єкта, про джерела і час їх фіксації. Далі будуть запропоновані основні версії щодо походження топоніма з можливими коментарями до них або авторським тлумаченням. Історичні, іншомовні, діалектні, акцентні та інші особливості в структурі назв наведено відповідно до того, як вони зафіксовані у використаних джерелах. Топоніми, які вийшли з ужитку і не актуальні для українського суспільства, в словнику

не розглядатимуться, але подаватимуться як історичні варіанти чи паралельні назви з відсилкою до сучасних номінацій відповідних географічних об'єктів. При необхідності інформацію про такі назви буде викладено у зведеній словниковій статті, основна частина якої присвячена заголовному слову.

Вихід у світ "Короткого етимологічного словника топонімів України" продовжить серію історико-етимологічних праць, які видають у відділі ономастики Інституту української мови НАН України та університетські вчені, що сприятиме популяризації української ономастики і наблизить укладання повного словника відповідного типу.

Література

1. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак. – К.: Наук. думка, 1985. – 253 с.
2. Железняк І.М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпряньського Правобережжя. – К.: Наук. думка, 1987. – 204 с.
3. Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996. – 235 с.
4. Лучик В.В. Середньонадніпряньська прабатьківщина слов'ян з лінгвістичного погляду // Мовознавство. – 2008. – № 2-3. – С. 62-76.
5. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. – М.: Мысль, 1966. – 509 с.
6. Отін Є.С. [Рецензія] // Мовознавство. – 1974. – № 6. – С. 86-89. – Рец. на кн. : Топонімічний словник-довідник Української РСР. – К.: Рад. шк., 1973. – 180 с.
7. Шрамек Р. Теоретические и методологические принципы составления славянских ономастических словарей // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: Наука, 1980. – С. 68-75.
8. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник. К.: Знання, 1998. – 432 с.